

## NOTE DE LECTURĂ \*

DE

D. M. PIPPIDI

### 31. CEVA DESPRE DATA TRATATULUI DE ARTĂ MILITARĂ AL LUI MAURICIUS

Pentru literatura noastră filologică săracă, apariția unei ediții bilingve a *Strategikon*-ului lui Mauricius — prima ediție critică a aneviosului text, după aceea a lui Scheffer, tipărită în 1664 la Uppsala, și prima traducere în românește, comentată și însoțită de indici abundenți — constituie fără îndoială un eveniment<sup>1</sup>. Ea duce mai departe activitatea desfășurată timp de o viață întreagă de profesorul Grecu, ale cărui ediții din Ducas și Sphrantzes au inaugurat cu succes colecția românească de *Scriptores Byzantini*, și îndreptățește speranța că într-un viitor nu prea depărtat și alte scrieri grecești, antice ori medievale, importante pentru istoria națională, vor veni să se adauge seriei fericit începute.

Despre caracteristicile de căpetenie ale operei lui Mauricius, ca și despre meritele ediției pregătite de Haralambie Mihăescu, se vorbește în alt loc al revistei<sup>2</sup>. În aceste *Note*, potrivit cu înclinările și cu cunoștințele celui ce le semnează, va fi vorba numai de o singură problemă din cîte se leagă de prețioasa scriere, și anume de vremea autorului și a tratatului, dintotdeauna controversate și astăzi încă departe de a fi stabilite cu precizie.

În două vorbe, situația e următoarea. Despre autor se știe atît de puțin, încît paternitatea scrierii e și ea subiect de discuții. Manuscrisul cel mai vechi o atribuie unui Urbicius<sup>3</sup>, altfel necunoscut, iar dacă manuscrise mai recente arată ca autor pe Mauricius, alte indicații despre acesta nu ni se dau, ceea ce ne lasă în incertitudine dacă trebuie să vedem în el pe împăratul astfel numit (Mauriciu Tiberiu : 582—602) sau pe un contemporan omonim de condiție necunoscută. Față de această impre-

\* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII-1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190.

<sup>1</sup> Mauricius, *Artă militară*. Ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu (*Scriptores Byzantini VI*). Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970.

<sup>2</sup> Mai departe, p. 293-299.

<sup>3</sup> Laurentianus Gr. LV 4, din sec. al X-lea. Lucrarea însăși apare sub un nume diferit în acest ms., care se intitulează Οὐρβυκίου Τακτικὰ Στρατηγικά.

cizie a tradiției manuscrise și ținând seamă de împrejurarea că lucrarea nu ni se înfățișează cituși de puțin unitară (unei expuneri „de bază”, compilată după tratate mai vechi, i s-au adăugat nu se știe când capitole străine de textul propriu-zis, printre care așa-zisa *Contribuție* a lui Urbicius<sup>4</sup>), nu-i de mirare dacă pentru stabilirea unor eventuali termeni *post quem* sau *ante quem* ai lucrării în ansamblu s-a recurs și se recurge la indicații oferite de un atent examen al conținutului.

Asemenea încercări datează de mult<sup>5</sup>, fără ca rezultatele să fi obținut o adevărată generală. O trecere a lor în revistă se citește în introducerea la ediția Mihăescu<sup>6</sup>, și din ea reproduc o seamă de argumente a căror greutate, din păcate, e departe de a fi egală. Astfel, încercând să facă acceptată opinia după care lucrarea ar fi fost compusă în a doua jumătate a secolului al VI-lea, Richard Förster se oprea îndeosebi asupra numelor de popoare vrăjmașe pomenite în *Strategikon*, căutând să stabilească vremea când fiecare a încetat a mai fi o primejdie pentru statul bizantin, aceste date constituind, în ochii filologului german, adevărate repere cronologice pentru întocmirea tratatului și, totodată, prezumții puternice în stabilirea identității autorului<sup>7</sup>. Se invocă, în această ordine de idei, împrejurarea că perșii și avarii n-ar mai fi amenințat imperiul — unii după anul 626, ceilalți după anul 650; că asediul Heracleei Pontice (amintit în IX 2, 3) a avut loc în 592; că bulgarii n-ar fi cituși de puțin pomeniți în text<sup>8</sup>; că slavii, în privința cărora ni se dau amănunte extrem de prețioase, sînt arătați ca locuind încă în nordul Dunării; în sfîrșit, că existența themelor — create în secolul al VII-lea — nu-i nicăieri menționată în lucrare.

Cum mi s-a mai întîmplat s-o spun, forța probantă a acestor argumente e de fiecare dată discutabilă. Mai întii, un *terminus ante quem* e o indicație vagă, iar cele mai multe dovezi invocate de Förster fac parte din această categorie. Referirile la perși și la avari au putut figura în tratate de artă militară mai vechi, pe care autorul le-a consultat și de unde și-a scos informații utile<sup>9</sup>, fără ca aceasta să însemne că *Strategikon*-ul ar fi fost compus la o dată imediat posterioară anului 650, cum sîntem îndemnați să credem. Același lucru se poate spune despre pătrunderea slavilor în Imperiul bizantin la o dată ce n-a fost pînă acum stabilită cu precizie<sup>10</sup> ori despre înființarea themelor, pe care specialiști reputați o

<sup>4</sup> Οὐρβικίου Ἐπιτήδευμα, datat de cei mai mulți din epoca lui Anastasius (491—518).

<sup>5</sup> Pe lângă lucrări mai recente, menționate în notele următoare, amintesc îndeosebi studiul lui F. Salamon citat în n. 46; apărut cu aproape un veac în urmă.

<sup>6</sup> P. 8 și urm.

<sup>7</sup> *Kaiser Hadrian und die Taktik des Urbicius*, in *Hermes* XII, 1877, p. 449—471.

<sup>8</sup> Cf. mai jos p. 173 și n. 14.

<sup>9</sup> E ceea ce arată de altminteri însuși editorul la p. 7 a Introducerii, întemeiat pe o bogată bibliografie germano-ungară-franceză, din care sînt de reținut îndeosebi contribuțiile regretatului Alphonse Dain: *Histoire du texte d'Elieen le Tacticien*, Paris, 1946, și *Les stratèges byzantins*, Paris, 1967 (lucrare postumă editată de J. A. de Foucault).

<sup>10</sup> În legătură cu această problemă, vezi examenul adîncit al tezelor formulate vreme de un veac la I. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la péninsule Balkanique et la Grèce continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéologiques*, RESEE, I, 1963, p. 41—67, după ale cărui concluzii: „La pénétration des Slaves dans les Balkans et la Grèce acquiert une signification historique générale et réelle au début du VII-e siècle seulement. Les établissements slaves dans la péninsule Balkanique vers les dernières vingt années du VI-e siècle ne représentent qu'une hypothèse et une concession maximale, les sources contemporaines et les sources plus rapprochées dans le temps ne l'attestent pas d'une manière nette et précise” (p. 67).

fac să dateze din secolul al VII-lea<sup>11</sup>, cită vreme învățați nu mai puțin autorizați o situează sensibil mai târziu<sup>12</sup>. Această din urmă împrejurare se cuvine reținută, pentru că un *terminus ante quem* e fără îndoială mai constrângător decît unul *post quem*, de felul lui mai lax. De altă parte, nu trebuie trecută cu vederea nici afirmația după care în textul pe care-l discutăm bulgarii n-ar fi încă pomeniți. Împărțășită și de editorul român<sup>13</sup>, această convingere nu-i mai puțin o eroare, de vreme ce în cartea a XII-a, capitolul 8, paragraful 1, se citește mențiunea întîmplătoare a acestui neam, amintit pentru o anumită particularitate a îmbrăcăminții<sup>14</sup>. Dacă deci, după modul de argumentare al lui Förster și al ultimului editor, care, printre temeiurile unei datări a textului „în primele trei decenii ale secolului al VII-lea”, menționează împrejurarea că bulgarii n-au cucerit Dobrogea și o parte din nordul Bulgariei decît după anul 676<sup>15</sup>, *Strategikon*-ul a trebuit să fie compus înainte de această dată, e ușor de văzut că argumentul se întoarce împotriva celor ce-l invocă și că, mai curînd decît la începutul secolului al VII-lea, opera ce ne reține atenția a putut fi scrisă la sfîrșitul acestui veac sau la începutul veacului al VIII-lea.

Tot atît de puțin probantă mi se pare, de altă parte, folosirea în textul ajuns pînă la noi a unui mare număr de termeni latini, îndeosebi comenzi tactice, a căror cunoaștere e socotită indispensabilă de scriitorul bizantin<sup>16</sup> și în legătură cu care sintem preveniți de ultimul editor că „prezența lor (în text) nu poate fi concepută într-o epocă mai tîrzie decît primele trei decenii ale secolului al VII-lea”<sup>17</sup>. Fără să intru în această privință în prea multe amănunte, mi se va îngădui să-mi exprim neîncrederea față de un raționament care postulează întrebuintarea pe o scară largă, în terminologia militară a Imperiului roman de răsărit, a unor termeni latini tradiționali care ar fi dispărut ca prin farmec la o anumită dată, și mai precis către anul 630. E evident că avem a face aci cu o îndoită confuzie. În primul rînd, renunțarea la folosirea limbii latine în răsăritul grec nu s-a făcut desigur de la o zi la alta, ci treptat și diferențiat, pe regiuni, în funcție de împrejurările istorice<sup>18</sup>; în al doilea rînd, termenii militari de care se discută nu implică numaidecît din partea celor ce-i învățau o cunoaștere fie și elementară a limbii latine. E vorba de un *vocabular tehnic*, deprins ca atare și rămas în uz multă vreme după

<sup>11</sup> G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin* (tr. fr. Gouillard), Paris, 1969, p. 124—129

<sup>12</sup> Între alții, A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito 'De thematibus'* (1952), p. 103 urm.; N. H. Baynes, *The Emperor Heraclius and the Military Theme Systems*, in Engl. Hist. Review, LXVII, 1952, p. 380 urm.; W. Ensslin, *Der Kaiser Heraclius und die Themenverfassung*, in Byz. Zeitschrift, XLVI, 1953, p. 362 urm. Dar cf. G. Ostrogorsky, in Byzantion, XXIII, 1954, p. 31 urm.

<sup>13</sup> Introducere, p. 13: „în lucrarea de față nu întîlnim nici o mențiune despre proto-bulgari”.

<sup>14</sup> Ζωνάρια δὲ λιτὰ καὶ οὐ Βουλγαρικὰ σαγία. καὶ τὰς κούρας δὲ αὐτῶν κοντάς γίνεσθαι καὶ μὴ ἀφεῖναι αὐτοῖς τελείας τρίχας χορήσιμόν ἔστω.

<sup>15</sup> În 679—680, după Nestor, în studiul citat înainte, n. 10. La fel I. Barnea în *Istoria României*, I (1960), p. 757, și *Din istoria Dobrogei*, II (1968), p. 409.

<sup>16</sup> Cf., de pildă, *Strateg.*, I 8 și XII 8, 24.

<sup>17</sup> *Introd.*, p. 13.

<sup>18</sup> Din extrem de bogata literatură a subiectului, mă mulțumesc să citez studiul lui B. Gerov, *Lateinisch-griechische lexikalische gegenseitige Beziehungen in den Inschriften aus den Balkanländern*, în *Godišnik na Sofijskija Universitet, Ist. — fil. Fakultet*, XVIII, 1947, p. 122 urm., și considerațiile generale ale lui Al. Rosetti, *Istoria limbii române*<sup>4</sup> (1964), II, p. 34 urm.

ce, în marea lor majoritate, cei ce-l foloseau încetaseră de a mai vorbi o altă limbă decît greaca<sup>19</sup>. Aşa fiind, a trage din păstrarea în textul *Strategikon*-ului a unor termeni de comandă latini concluzii imperative pentru încadrarea cronologică a operei şi a autorului e o exagerare. Şi o exagerare, fără îndoială, afirmaţia după care, explicabili şi chiar fireşti pînă către 630, aceiaşi termeni ar fi devenit cu neputinţă de explicat şi de admis îndată după această dată.

Ceea ce se desprinde din această rapidă trecere în revistă a argumentelor cu ajutorul cărora s-a ajuns a se atribui tratatului lui Mauricius o dată timpurie e, cred, imposibilitatea de a face să progreseze studiul problemei cu ajutorul argumentelor tradiţionale<sup>20</sup>; în al doilea rînd, îndemnul de a descoperi în textul controversat indicii încă neluate în seamă, susceptibile de a contribui într-o măsură mai mare sau mai mică la obţinerea unor rezultate convingătoare.

În realitate, asemenea tentative n-au lipsit, şi e numai o ilustrare a adevărului că studiul lumii vechi nu poate fi compartimentat, nici făcut să progreseze cu resursele unei unice discipline, împrejurarea că în cazul care ne interesează tradiţionala metodă filologică era merită să dea greş. Un oarecare ajutor ne-ar putea veni abia de la o disciplină înrudită (în cazul nostru arheologia) şi nu va fi, socot, de prisos să arăt în ce fel rezultatele de ea obţinute — într-un domeniu în aparenţă minor — sînt susceptibile să influenţeze soluţia a cărei găsire ne reţine atenţia.

Pînă atunci, cîteva desluşiri preliminare. Stăruie în amintiri vilva produsă în jurul anilor '30 de apariţia cărţii căpitanului Lefebvre des Noëttes despre modurile de înhămăre şi despre calul de călărie de-a lungul secolelor<sup>21</sup>. În mod convingător şi pe baza unei întinse documentări, literare şi arheologice, se făcea în ea dovada că lumea veche n-a cunoscut decît tîrziu un mod spornic de întrebuinţare a animalelor de tracţiune şi că, în ce priveşte calul, în special, o adevărată folosire a lui la nevoile războiului n-a putut avea loc decît în evul mediu, după născocirea şi răspîndirea pe continentul nostru a scării de şa. Mulţumită, poate, talentului autorului (căpitan de cavalerie, a cărui competenţă în materie nu putea fi pusă în discuţie), ori din alte pricini, lucrarea s-a bucurat de o bună primire şi a avut un larg răsunset<sup>22</sup>. Nu e mai puţin adevărat că ambele probleme fuseseră puse cu zeci de ani în urmă de arheologi şi de istorici militari, fie în broşuri puţin răspîndite, fie în rapoarte de săpături sau în culegeri şi periodice anevoie accesibile. Lăsînd la o parte problema atelajului şi mărginindu-mă la descoperirea scării de şa, cu urmările-i atît de însemnate pentru istoria militară şi socială a Europei feudale, sînt obligat să amintesc, din rezultatele numeroaselor cercetări referitoare la problemă, măcar pe acelea direct legate de data operei lui Mauricius.

<sup>19</sup> Problema e prea cunoscută pentru a mai fi nevoie să-mi întemeiez afirmaţia pe o bibliografie fie şi restrînsă.

<sup>20</sup> Nu pot să nu amintesc totuşi că, folosind aceleaşi argumente filologice şi un raţionament mai mult sau mai puţin identic, unii cercetători datcăză *Strategikon*-ul din secolul al VIII-lea, şi chiar din al IX-lea!

<sup>21</sup> R. Lefebvre des Noëttes, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris, 1931.

<sup>22</sup> Cf. prefaţa lui J. Carcopino (*op. cit.*, p. I—VII) şi recenziile din *Scientia*, LV, 1934, p. 238 (L. Halphen) şi *L'Anthropologie*, 1932, p. 586—587 (Vaufrey) şi 1934, p. 846—848 (Horwitz).

Se știe, într-adevăr, că în două pasaje diferite ale tratatului, cu totul clare și transmise identic în toate manuscrisele, autorul bizantin vorbește de *scări de fier* aplicate șeilor și slujind, într-un caz, la siguranța călărețului, alteori la transportul lesnicios al răniților. Pentru convingere, reproduc în continuare rîndurile din original, însoțite de traducerea română a ultimului editor.

I 2,7 : ἔχειν δὲ εἰς τὰς σέλλας σκάλας σιδηρᾶς δύο, λωρόσοκκον, πέδικλον, σελλοπούγγιν, ἐν ᾧ καιροῦ καλοῦντος δυνατὸν ἐστί κἄν τριῶν ἡμερῶν ἢ τεσσάρων τοῦ στρατιώτου δαπάνην χωρῆσαι („Să aibă șeile cailor două scări de fier, un săculeț de piele, o piedică și o pungă mare, în care, la timpul cerut, oșteanul să-și poată duce hrana, măcar pentru trei-patru zile”).

II 8, 3 : ἵνα δὲ εὐκολοὶ αἱ ἀναβάσεις ἐπὶ τῶν ἵππων τῶν τε δημοτάτων γίνωνται καὶ τῶν τραυματιζομένων ἤτοι ἐκπιπτόντων, δεῖ τὰς σκάλας τῶν δημοτάτων κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς σέλλας ποιεῖν, τούτέστι τὴν μίαν πρὸς τῇ κούρβᾳ, ὡς ἔθος ἐστί, καὶ τὴν ἄλλην πρὸς τῇ ὀπισθοκούρβᾳ, ἵνα τῶν δύο ἐπὶ τὸν ἵππον βουλομένων ἀνέρχεσθαι, τούτέστιν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἀπομάχου, ὁ μὲν διὰ τῆς πρὸς τῇ κούρβᾳ σκάλας ἀνέρχεται, ὁ δὲ διὰ τῆς πρὸς τῇ ὀπισθοκούρβᾳ. („ca să fie mai ușoare încălecărilor pe cai pentru cei care se îngrijesc de răniți și pentru cei vătămați sau cei căzuți de pe cai trebuie să se facă două scări pe latura din stînga a șeilor la cei care se îngrijesc de răniți, adică, una înspre oblînc, cum e obiceiul, și alta în partea dindărăt, pentru ca atunci cînd ar dori să încalece pe cal doi oameni, și anume călărețul și oșteanul scos din luptă, unul să se urce pe scările de la oblînc, iar celălalt pe cele dindărăt”).

Situația e astfel clară, oricare ar fi concluziile pe care le îndreptățește : autorul *Artei militare* cunoaște întrebuintarea scărilor de șa, cunoscînd desigur și utilitatea lor pentru comportarea călărețului în luptă. Din acest punct de vedere, cîteva deslușiri mi se par necesare, însoțite și de unele indicații cu privire la răspîndirea în lume a acestei decisive perfecționări aduse modului tradițional de călărie.

S-ar putea spune nu fără dreptate că, sub raportul folosirii calului în război, istoria omenirii se împarte în trei perioade : a carului de luptă (bine cunoscută la popoarele Orientului Apropiat și în Grecia arhaică <sup>23</sup>), a șeilor de orice fel *fără scări* (așa cum sînt descrise în texte și reprezentate pe monumentele plastice ale antichității grecești și latine) și a șeilor *cu scări*, a căror primă apariție constituie pînă astăzi un subiect de discuție între specialiști, dar a căror pătrundere în Europa n-a avut loc desigur înainte de ceea ce se numește de cei mai mulți „evul mediu timpuriu” <sup>24</sup>. Neînsemnată în aparență, inovația care constă în a oferi luptătorului călare un reazem pentru tălpi în momentul atacului cu lancea (dar mai ales cu spada !), în lupta individuală sau în șarjele colective, deschidea o eră

<sup>23</sup> În acest sens, cf., în lucrarea colectivă *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, publicată de Centrul de Cercetări istorice al Școlii de Inalte Studii a Sorbonei, secția a VI-a, sub conducerea lui J.-P. Vernant (Paris, 1968), expunerile intructiva complementare ale lui Paul Garelli : *Note sur l'évolution du char de guerre en Mésopotamie jusqu'à la fin de l'Empire assyrien* (p. 291—295), Elena Cassin : *A propos du char de guerre en Mésopotamie* (p. 297—312) și Marcel Détienné : *Remarques sur le char en Grèce* (p. 313—318).

<sup>24</sup> Pentru o privire de ansamblu asupra problemei, întemeiată pe totalitatea datelor cunoscute pînă la sfîrșitul veacului trecut, vezi A. Schlieben, *Geschichte der Steigbügel*, în *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde u. Geschichtsforschung*, XXIV, 1892, p. 165—231, XXV, 1893, p. 45—52, de completat cu R. Zschille & R. Forrer, *Die Steigbügel in ihrer Formentwicklung*, Berlin, 1896, și Lefebvre des Noëttes citat *supra*, n. 21.

nouă în istoria războaielor și, poate, în istoria socială, în măsura în care originile feudalismului sînt strîns legate de apariția clasei cavalerilor, iar dezvoltarea acesteia e condiționată de generalizarea călărimii ca forță principală de luptă. Nu e locul, firește, să stărui mai mult asupra teoriilor care fac din bătălia de la Poitiers un moment crucial în istoria Europei sau din constituirea unui vajnic corp de cavalerie, prin grija lui Carol Martel și a urmașilor lui imediați, începutul feudalismului apusean<sup>25</sup>. Mai util, din punctul nostru de vedere, mi se pare să relev împrejurarea că această importantă inițiativă corespunde cu răspîndirea în centrul și apusul Europei a scărilor de șa<sup>26</sup> și că — indiferent de căile de penetrație ale scării și a tot ce se leagă de ea — Imperiul bizantin n-a rămas nici el străin de această născocire menită să-i asigure, dacă nu superioritatea, cel puțin egalitatea în lupta cu popoarele de călăreți care-i atacau hotarele dinspre răsărit sau dinspre nord, din părțile Dunării.

Așa stînd lucrurile (și ținînd seamă de faptul că, în literatura bizantină, primele mențiuni ale scărilor de șa sînt tocmai cele din *Strategikon*, reproduce înainte, al căror cuprins pare să indice o cunoaștere și deci o folosire a lor mai veche decît momentul cînd scria Mauricius), e cazul să ne întrebăm, mai întii, către ce vreme bizantinii vor fi luat cunoștință de această importantă inovație tehnică și, în al doilea rînd, pe ce căi anume?

Cele două întrebări se leagă și, întrucîtva, se condiționează. Nu-i greu de văzut, într-adevăr, că, dacă am ști de la cine au împrumutat bizantinii scările, ne-ar fi lesne să fixăm cu oarecare aproximație data împrumutului, și invers. De aceea, înainte de a intra în alte amănunte, se cuvine spus că — teoretic — adoptarea scărilor de șa de cavaleria Bizanțului a putut fi mijlocită deopotrivă de vrăjmași din răsărit sau din nord, și unii și ceilalți vehiculînd spre Europa o invenție ale cărei origini cercetările noi tind tot mai mult să le situeze în răsăritul depărtat, și mai precis în China<sup>27</sup>.

N-au lipsit, e adevărat, încercările de a localiza apariția importantei născociri în India, cu multe veacuri înainte de prima mențiune a scărilor de șa într-un text chinez, care datează din 477 e.n. <sup>28</sup>. Dar e vorba, cum se vede limpede din unele reliefuri ajunse pînă la noi, de un laț de sfoară în care numai un călăreț desculț se putea înlesni să-și petreacă degetele mari de la picioare <sup>29</sup>. Acolo unde rigorile climatei obligau pe oameni să umble încălțați, simplul laț se dovedea impracticabil, locul lui fiind luat, cît se poate judeca, de un soi de cîrlige agățate de șei, în care piciorul încălțat

<sup>25</sup> Cu privire la originile feudalismului, în legătură cu dezvoltarea forțelor de cavalerie și a tehnicii militare în Europa occidentală, cf. studiul fundamental al lui H. Brunner, *Der Reiterdienst u. die Anfänge des Lehnwesens*, în *Z S S. Germ. Abt.*, VIII, 1887, p. 1—38 (= *Forschungen zur Geschichte des deutschen u. französischen Rechts*, Stuttgart, 1894, p. 39—74). O trecere în revistă a discuțiilor stîrnite de tezele lui Brunner și un examen pătrunzător al întregii probleme, în lumina izvoarelor literare și arheologice, la Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962, p. 1—38 (de completat și cu Georges Duby, *Les origines de la chevalerie*, în *Ordinamenti militari in Occidente nell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1968, p. 739—761).

<sup>26</sup> Fr. Kaufmann, *Deutsche Altertumskunde*, München, 1923, II, p. 339 urm. (pe lângă lucrările citate în nota precedentă).

<sup>27</sup> Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 14 urm. (la care întreaga literatură mai veche).

<sup>28</sup> F. Hirth in *Verhandlungen der Berliner Anthropologie Gesellschaft f. Anthropologie*, 1890, p. 209; P. Pelliot in *T'Oung Pao*, XXIV, 1926, p. 259. Cf. Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 15 și 140, n. 3.

<sup>29</sup> Lefebvre des Noëttes, *op. cit.*, fig. 370—373; L. C. Fleitmann, *The Horse in Art from Primitive Times to the Present*, London, 1931, p. 28; Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 14 și 140, n. 7.

găsea un reazem ferm, dar din care anevoie se putea degaja în caz de cădere, ceea ce expunea pe călăreț la primejdia de a fi tirat răsturnat de-a lungul cîmpului de luptă. Astfel de cîrlige se recunosc pe o gemă gravată din Muzeul Britanic, provenind din Kușan și datînd din jurul anului 100 e.n.<sup>30</sup>. Cu ele ne apropiem de scările propriu-zise, așa cum le cunoaștem pînă astăzi, folosite în mod curent în China veacurilor al V-lea și al VI-lea, înainte de a se răspîndi mai departe spre nord, în Siberia și Mongolia, sau spre răsărit, în Coreea și Japonia<sup>31</sup>.

Mai puțin lămurit apare procesul de pătrundere a scărilor de șa spre apus, în direcția zonei geografice care ne reține în mod deosebit atenția. Amăgiți de unele informații neverificate, specialiști de seamă, ca Arendt<sup>32</sup> și Rostovtzev<sup>33</sup>, au putut fi aduși să susțină folosirea scărilor de șa la sciți și la sarmați încă din antichitate, dar această părere e respinsă de cei mai mulți. Numeroasele exemplare de scări aflate în mormintele de călăreți, la Saltovo și în alte locuri din Ucraina, nu par să fie mai vechi decît secolul al VIII-lea<sup>34</sup>, iar cea mai veche reprezentare figurată a unor scări de șa descoperită pînă astăzi în Asia Centrală n-a putut fi nici ea datată decît cu o largă aproximație între 400 și 700 e.n. Data din urmă e și cea în jurul căreia scara de șa pare să fi fost adoptată în Iran, unde, cum a observat pentru întîia oară Paul Pelliot, poartă un nume arab, ceea ce îndreptățește supoziția că n-a pătruns în aceste ținuturi înainte de sfîrșitul secolului al VII-lea sau începutul celui de-al VIII-lea, cînd clasa conducătoare din Persia vorbea arăbește<sup>35</sup>.

Urmarea ar fi că, dacă bizantinii au împrumutat scările de șa de la vecinii lor răsăriteni, cu multă probabilitate n-au putut-o face înainte de secolul al VIII-lea. Dar, cum am mai lăsat-o să se înțeleagă, exemplul le putea veni și de la unii dușmani din părțile Dunării-de-mijloc sau ale Dunării-de-jos, cu care luptele se țin lanț cel puțin din vremea bătăliei de la Adrianopol<sup>36</sup>. În fapt, atenția celui mai mare număr de cercetători ai problemei s-a îndreptat în această direcție (îndeosebi a unor învățați

<sup>30</sup> British Museum, nr. 1919, 7—9, 02. Cf. Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 15, nr. 1.

<sup>31</sup> S. Umehara, *Deux grandes découvertes archéologiques en Corée*, Rev. des arts asiatiques, III, 1926, p. 33 și pl. XVII. Cf. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Altira-Reiches*, in Abhdl. d. Bayer. Akad. der Wiss., Phil.-hist. Kl., XXXVIII, 1956, pl. 67.1.

<sup>32</sup> W. W. Arendt, *Sur l'apparition de l'étrier chez les Scythes*, in Eur. sept. antiqua, IX, 1934, p. 206—208, credea a le recunoaște într-o scenă de pe faimosul vas de la Certomlyk; dar cf. E. J. Minns, *Scythians and Greeks in South Russia*, Cambridge, 1913, p. 116, fig. 48, și 279, fig. 202, pe lingă Max Ebert s. v. *Certomlyk*, in *Reallexikon der Vorgeschichte*, II (1925), p. 298, care tăgăduiește că un popor nomad a cunoscut vreodată scările de șa. Altfel F. Hančar, *Stand u. historische Bedeutung der Pferdezeit Mittelasiens im I. Jahrtausend v. Christi*, in Kultur u. Sprache, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte u. Linguistik, IX, 1952, p. 478—480.

<sup>33</sup> *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 130; *Skythien u. der Bosphorus*, Berlin, 1931, I, p. 558, n. 1 (după informații orale ale lui N. Vesselowski). Contra: M. Ebert in *Reallexikon d. Vorgesch.*, XIII (1928), p. 110 și P. Pelliot in T'Oung Pao, XXIV, 1926, p. 262, n. 2.

<sup>34</sup> A. A. Zakharov, *Studia Levedica*, Budapest, 1935, p. 40; Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 17.

<sup>35</sup> T'Oung Pao, XXIV, 1926, p. 262, n. 1.

<sup>36</sup> În istoria militară a antichității importanța bătăliei de la Adrianopol a fost deseori exagerată, văzîndu-se în ea un moment hotărîtor în dezvoltarea metodelor de luptă tradiționale. Superioritatea călărimii lui Fritigeru asupra legiunilor lui Valens — s-a susținut — lăsa să se întrevadă care va fi arma viitorului, goșii înfățișîndu-se, după acest mod de a vedea, ca precursori ai cavaleriei medievale. Împotriva acestor exagerări, cf. W. Judeich, *Die Schlacht bei Adrianopol*, Deutsche Ztschr. f. Geschichtswiss., VI, 1891, p. 1—21, și, mai ales, G. Gundel, *Untersuchungen z. Taktik u. Strategie der Germanen nach den antiken Quellen*, Marburg, 1937,

maghiari <sup>37</sup>) cu rezultatul că — după părerea celor mai mulți — scările de șa trebuie să fi fost împrumutate de bizantini de la avari, curînd după pătrunderea acestora în Pannonia, în 568 e.n. <sup>38</sup>.

Acum, că avarii au cunoscut și folosit scările de șa (ca vecinii lor bulgarii-kuturguri) pare neîndoios <sup>39</sup>. Mai puțin sigur e dacă le vor fi adus cu ei de la prima lor apariție în Europa, sau dacă adoptarea și generalizarea folosirii scărilor se leagă, cum e posibil, de sosirea în cîmpia ungară a unui nou val de migratori? Răspunsul la această întrebare atîrnă, firește, de cronologia cimitirelor avarie săpate cu sîrg de arheologii maghiari încă de la începutul secolului nostru, dar observațiile acestora nu-s de fiecare dată concordante și îndoiala e permisă dacă, într-adevăr, scări de șa au fost descoperite în morminte datate cu certitudine în secolul al VI-lea. Problema e aridă și n-am căderea să exprim în privința ei o judecată personală. Dar, dacă e să mă refer la opinii mai autorizate, concluziile lui Hampel, care credea a fi găsit scări de șa în morminte avarie sigur datate în secolul al VI-lea <sup>40</sup>, sînt astăzi respinse pe temeiul unor observații stratigrafice mai riguroase și al unor sigure descoperiri monetare <sup>41</sup>, a căror mărturie datează complexe în chestiune *cel mai devreme* din secolul al VII-lea <sup>42</sup>.

Ajungem astfel, după un lung înconjur, la încheierea că stadiul prezent al cunoștințelor privitoare la originea și răspîndirea în Europa a scărilor de șa contrazice ipoteza după care *Strategikon*-ul lui Mauricius ar fi fost scris la o dată atît de veche ca secolul al VI-lea, cum s-a admis prea multă vreme <sup>43</sup>, sau chiar la începutul secolului al VII-lea, cum încearcă să ne convingă ultimul său editor <sup>44</sup>. O datare mai tîrzie, în secolul al VII-lea sau la începutul secolului al VIII-lea, apare din toate punctele de vedere preferabilă <sup>45</sup>, chiar nesocotind argumentele pe temeiul cărora — cu aproape un veac în urmă — un filolog ca F. Salamon năzuia să coaboreze compunerea tratatului pînă în primele decenii ale veacului al IX-lea <sup>46</sup>.

<sup>37</sup> Cf., între alții, E. Dárko, *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, în *Byzantion*, X, 1935, p. 443—469; XII, 1937, p. 119—147, și, de același, *Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge*, *ibid.*, XVIII, 1946/48, p. 85—97.

<sup>38</sup> Pe lingă lucrările citate în notele 40—42, vezi studiul lui L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, în *Byzantion*, IV, 1927/28, p. 137—170; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 61—108, și, în general, bibliografia din *Istoria României*, I, p. 727.

<sup>39</sup> Lynn White Jr., *op. cit.*, p. 21.

<sup>40</sup> J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, I, p. 217 urm.

<sup>41</sup> L. Huszar, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken*, în *Acta Archaeologica*, V, 1954, p. 96; D. Csállany, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa: Schrifttum u. Fundorte*, Budapest, 1956, p. 240.

<sup>42</sup> J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde*, Berlin, 1935, p. 73; D. Csállany, *Grabfunde der Frühawarenzeit*, *Folia archaeologica*, I, 1939, p. 171.

<sup>43</sup> Vezi lucrările citate de Mihăescu în *Introducere*, p. 8 urm., și mai ales G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest, 1942, I, p. 250—253 (cu toată literatura anterioară).

<sup>44</sup> *Introducere*, p. 13.

<sup>45</sup> E și părerea lui F. Lammert s. v. *Steigbügel*, în *RE* III, A, 2237—2238.

<sup>46</sup> F. Salamon, *Pótlék a magyar haditörténethez a vezérek korában*, în *Századok*, X, 1877, p. 1—17, 686—733; XI, 1878, p. 124—137.



## 32. UN DOCUMENT ȘI TREI INTERPREȚI

Pentru o judecată obiectivă a rezultatelor obținute în indiferent ce domeniu de cercetare, aș zice că nu-i metodă mai bună decât aceea de a reexamina încheierile respective după un număr oarecare de ani. Timpul are darul să opereze o decantare miraculoasă în structura oricărei elaborări intelectuale, făcând să apară în plină lumină nu numai temeinicia sau lipsa de temeinicie a raționamentelor și concluziilor, dar pînă și exagerările de limbaj, ca să nu mai vorbesc de lipsurile de informație, de polemicile injuste ori de o anumită aplecare spre soluțiile facile.

Ou aceasta nu vreau să spun, firește, că scrisul nu trebuie să se resimtă de împrejurările vieții autorului sau de atmosfera vremii cînd acesta își duce munca. Astfel de înrîuriri sînt inevitabile, într-un fel chiar necesare. Doar ele singure ne diferențiază de predecesori și urmași, conferind contribuției noastre acea notă personală care e caracteristica cea mai de preț a strădaniilor literare sau științifice. Nu stărui asupra nevoii absolute de a stăpîni materia de care ne încumetăm a vorbi sau de a fi deprins o metodă de cercetare: astfel de exigențe sînt în firea lucrurilor și oarecum subînțelese, chiar dacă, în practică, de lipsa lor ne izbim la fiecare pas.

Asemenea reflecții îmi sînt sugerate de recitirea, după șaptesprezece ani, a unui studiu al lui Iorgu Stoian în care, în legătură cu noima unui decret fragmentar din Istros publicat de Vasile Pârvan și reeditat de Adolf Wilhelm, se exprimă judecăți severe asupra muncii — și chiar a onestității științifice — a celor doi învățați<sup>1</sup>. Inscripția se citește în *Histria IV*, nr. 2, și în partea care ne interesează are următorul cuprins:

- [ . . . . . γενομένων ] τε τινῶν πολιτικῶν  
 6 [περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων εἰ[ς]  
 [ξένην τινῶν, ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ-  
 8 [δίων οἴκων χρησί]ον αὐτοῖς προέθη-  
 [κεν καὶ παραίτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο-  
 10 [μίσασθαι τοὺς πολίτας . . . . .]

După interpretarea prudentă a primului editor („ne e imposibil de a da o completare sigură rindurilor ce ni s-au păstrat”; „dacă nu greșim prea mult în această restituire a fragmentului”), ne-am găsi înaintea unei mărturii privitoare la luptele politice din cetate, decret de cinstire a unuia „din acei ‘moderați’ care putea fi . . . prieten cu ambele partide în luptă. . . și care își ia asupra sa greaua sarcină a reconcilierii și întoarcerii celor plecați din patrie, ducîndu-se chiar el la dinșii și avansîndu-le din averea sa banii trebuitori pentru repatriere”<sup>2</sup>.

Pentru Stoian, acest mod de a înțelege textul e departe de a fi satisfăcător și calificativele pe care i le acordă nu-s nici ele mai blînde. „Interpretarea lui Pârvan — ni se spune —, extrem de sumară, nu corespunde nici pe departe. . . prin amplexare, nici prin adîncime, care nu merge mai departe de suprastructura politică”<sup>3</sup>. În realitate, înainte de a formula aprecieri asupra interpretării, mi se pare că asprul judecător ar fi

<sup>1</sup> SCIV, IV, 1953, p. 681—704; *Ecouri ale luptei de clasă la Istros în a doua jumătate a sec. al III-lea și în prima jumătate a sec. al II-lea, l.e.n.*

<sup>2</sup> *Histria IV* (ARMSI XXXVIII, 1916), p. 540—541.

<sup>3</sup> *Art. cit.*, p. 684.

trebuie să-și pună întrebarea dacă inscripția e bine întregită și dacă, de pildă, o frază ca: [... γενομένων] τε τινῶν πολιτικῶν [περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων εἰς ξένην τινῶν] are vreun sens, sau dacă au un sens cuvintele: [... ἀποδημήσας ἀπὸ τῶν ἰδίων οἰκῶν]?

Dar poate că mă înșel, de vreme ce mai departe, pe aceeași pagină, revenind asupra coniecturilor lui Pârvan pentru a le opune citirilor diferite ale lui Wilhelm, autorul articolului de care mă ocup nu șovăie să le dea preferința sa, expunându-se la ridicolul de a trata „de sus” pe unul din cei mai mari epigrafiști ai tuturor timpurilor. „Trebuie să recunoaștem totuși — citim în continuare — că Vasile Pârvan are meritul de a fi semnalat măcar... existența unor frământări, fie și numai politice, la Istros. Acest fapt n-a fost însă, se vede, de natură a satisface exigențele 'științifice' ale lui Ad. Wilhelm, care, o dată cu unele rectificări și completări, mai mult sau mai puțin fericite, la lectura lui Pârvan, face și unele de natură a modifica, cu totul, sensul documentului. Potrivit cu această nouă lectură... n-ar fi vorba nici de 'dificultăți politice' — πολιτικαὶ περιστάσεις, —, nici de adversari exilați și de revenirea lor ulterioară în patrie — ἀπαχθέντες εἰς ξένην τινες καὶ τοῦ ἀνακομισασθαι cum admitea Pârvan, ci de cu totul altceva, și anume de cetățeni răpiți și duși în altă parte (de ex., spune Wilhelm, în Heracleea) ca prizonieri și de sume plătite pentru răscumpărarea lor”.

Pentru corecta apreciere a aportului lui Wilhelm la întregirea decretului mutilat, reproduc lecțiunile învățatului vienez<sup>4</sup>, subliniind totodată coerența impecabilă a rîndurilor restituite și perfecta lor consonanță cu frazeologia decretelor de cinstire avînd un conținut asemănător :

- [ . . . . . σωμάτων] τέ τινῶν πολιτικῶν  
 6 [ἀπαχθέντων] καὶ ἀπαχθέντων εἰς[ς]  
 [e.g. Ἡράκλειαν, ἀποδημήσας ἀπὸ τῶν ἰ-  
 8 [δίων τό τε λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη-  
 [κεν καὶ αἴτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο-  
 10 [μισθῆναι σύμπαντας] καὶ τὴν παρε-  
 [πιδημίαν ἐποίησατο ἀξι]αν τοῦ τ[ε]  
 12 [ἡμετέρου δήμου καὶ τοῦ δήμου τοῦ]  
 [Ἡρακλεωτῶν κτλ . . . . . ]<sup>5</sup>

Cum e ușor de văzut, în încercările lor de restabilire a literei documentului ambii editori au pornit de la participiul revelator ἀπαχθέντων, pe care l-au înțeles în chip deosebit potrivit cunoștințelor de limbă ale fiecăruia. Mai puțin bun elenist decât Wilhelm, Pârvan vedea în ἀπάγεσθαι un verb activ pe care se îndemna a-l traduce prin „a exila”, cîtă vreme, în realitate, înțelesul lui la forma medie e : „a duce cu sine, a țiri”, iar la cea pasivă : „a fi dus, a fi răpit”. Așa stînd lucrurile, e cu totul imposibil să ne închipuim că în decret ar fi vorba de o frământare politică pe urma căreia un grup de cetățeni ar fi fost *erilați* de adversarii lor, cum

<sup>4</sup> SEG, I 328.

<sup>5</sup> Astfel întregite, rîndurile 5—13 ale documentului se traduc precum urmează : „... iar cînd unii cetățeni (din Histria) au fost prinși și duși (să zicem) la Heracleea, călătorind acolo pe propria cheltuială, (necunoscutul titular al decretului) le-a pus la dispoziție sumele necesare pentru răscumpărare, mijlocind pentru fiecare întoarcerea acasă și avînd în tot timpul șederii (în cetatea străină) o purtare întru totul demnă de poporul nostru și de acel al (să zicem) heracleoților . . .”.

gindea Pârvan și cum se grăbește să admită Stoian, pentru care cuvintele ἀπαχθέντων εἰς ξένην τιῶν s-ar referi la niște expatriați din pricina tulburărilor sociale, reveniți ulterior în cetatea de baștină. Întemeiat pe o defectuoasă restituire a textului și pe traducerea incorectă a unui verb al cărui înțeles adevărat e altul, acest mod de a înțelege documentul apare fundamental greșit și cu atât mai regretabil cu cât e formulat cu mai multă emfază.

Confuzia ar fi putut fi evitată, dacă s-ar fi ținut seamă de acea regulă esențială a metodei epigrafice care pretinde ca orice încercare de întregire a unui text mutilat să se sprijine pe cât mai numeroase exemple de texte paralele. Nici Pârvan, și încă și mai puțin Stoian, nu s-au preocupat de această exigență, ba, cum s-a putut vedea din citatul reproduș mai sus, cel din urmă își arogă dreptul să-l ironizeze pe Wilhelm pentru scrupulele lui „științifice” (ghilimelele aparțin epigrafistului român) și să-l mustre pentru „rectificările și completările... de natură a modifica cu totul sensul documentului”. Ca și cum acest sens ar fi fost garantat sau temeinic asigurat în ediția anterioară și ca și cum învățatul vienez ar fi săvârșit *el* greșala de a confunda diatezele verbului în discuție!

Într-o scurtă notă a cărții mele din 1967: *Contribuții la istoria veche a României*, adus fiind să vorbesc de decretul mutilat, am relevat în trecută eroarea de interpretare a lui Pârvan — agravată de Stoian —, mulțumindu-mă să trimit, spre convingere, la două decrete din locuri diferite ale lumii grecești<sup>6</sup>, unde ἀπάγεσθαι prezintă înțelesul de mine relevat:

IG IV 497 (= *Syll.*<sup>3</sup>, 594); r. 6 urm.: ἐπειδὴ ἀπ[αχ]θέντων ἐφή[β]ων τῶν Μυκανέων ὑπὸ Νάβιος ἐς Λ[α]κεδαίμονα ἐπολυώρηε Πρότιμος Τιμάρχου Πορτύνιος καὶ τὰν ἀπανσαν σπουδὰν ἔθετο ὡς διασωθεῖεν τοὺς ἀπαχθέντες...

CIG 3668 (= *Syll.*<sup>3</sup>, 763), r. 7 urm.: [... αἰχμα]λωτισθέντα ἐκ Λιβύης καὶ ἀπαχθέν[τα εἰς δουλεί]αν καὶ τῆς θεᾶς εἰπάσης μοι κτλ.

În ambele texte reproduce e vorba de oameni căzuți în mâna vrăjmașilor în timpul unor operații militare (în primul caz pe continent, în cel de-al doilea pe mare), luați prizonieri și, în această calitate, *tirîți* — ἀπαχθέντων — departe de patria lor, unde nu s-au putut întoarce decît prin stăruința și cu sacrificiile bănești ale persoanelor în cinstea cărora sînt puse inscripțiile. Astfel de situații nu erau rare în lumea greacă a ultimelor veacuri i.e.n.<sup>7</sup> și ele sînt studiate cu toată rigoarea într-o teză prezentată de curînd Universității din Lausanne în care, ocupîndu-se de soarta prizonierilor în Grecia veche<sup>8</sup>, autorul — Pierre Ducrey — acordă o deosebită luare-aminte nu numai situațiilor felurite consemnate în texte, dar și vocabularului folosit pentru a se vorbi de ele. „C'est sans doute ἄγω — serie el — qui, dans un décret d'Ephèse, s'applique à l'enlèvement d'esclaves et d'hommes libres<sup>9</sup>, alors que la lettre d'un navarque,

<sup>6</sup> *Contribuții*<sup>2</sup>, p. 66, nr. 113.

<sup>7</sup> La Histria chiar, după pustiirea cetății de geți, către jumătatea sec. II e.n., Aristagoras al lui Apaturios desfășoară o activitate care în unele privințe amintește pe a necunoscutului de care ne ocupăm. ... κατὰ μέρος τῶν πολιτῶν ἀπὸ τῆς βαρβάρου καταπορευομένων εἰς τὴν πόλιν — citim în decretu-i bine cunoscut — τισὶν μὲν δεξιῶς ἀπ[αν]τῶν τῶν κρατούντων τῆς χώρας βαρβάρων, τισὶν δὲ τῶν πολιτῶν ε[ι]ς λύτρα προτιθεῖς ἔδειξεν ἑαυτὸν πρὸς πᾶσαν ἀπάντησιν τῶν σωζο[μέ]νων εὐομελίητον.

<sup>8</sup> *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine*, Paris, 1968.

<sup>9</sup> IG, XII 3, 171 + 1286, r. 17–18.

où il est question de personnages placés dans l'incapacité d'emmener leurs prisonniers<sup>10</sup>, et un décret d'Araxa, rapportant les opérations du dynaste pisidien Moagètes : vols et enlèvements de citoyens<sup>11</sup>, portent tous deux la forme ἀπάγω. Toutefois, *ce sont les participes aoristes passifs d'ἄγω et surtout d'ἀπάγω, accompagnant des termes tels que σῶμα ou πολίτης, qui demeurent de loin les plus fréquents*<sup>12</sup>.

Iar în alt loc : „D'autres décrets présentent ἀπάγω, tel celui qui fut rendu en l'honneur d'Héracléitos d'Athmonon, stratège d'Antigonos Gonatas, dont l'intervention efficace sauva un malheureux enlevé de Salamine par des pirates et conduit chez l'ennemi<sup>13</sup>, ou ceux de Temnos<sup>14</sup> et d'Istros<sup>15</sup>. Enfin il est question du rapt d'esclaves et d'hommes libres dans un décret, très mutilé, des Korésiens<sup>16</sup>; et la présence d'ἀπαγόμενον dans un décret d'Athènes invite à penser qu'il rappelle lui-aussi des enlèvements<sup>17</sup>. Ἀπάγω peut même s'appliquer à des objets, comme l'atteste un texte de Mylasa relatant que des gens d'Héraclée firent main basse sur les biens d'un citoyen<sup>18</sup>.

*Les exemples que nous avons donnés ci-dessus permettent de constater qu' ἄγω et certains de ses composés ont exprimé dès l'origine l'action d'emmener des êtres animés et notamment des prisonniers. Ces verbes se multiplient à l'époque hellénistique, où ils caractérisent les méfaits des pirates et des brigands et, de façon générale, les enlèvements par voie de violence*<sup>19</sup>.

Dovada mi se pare făcută. Textele pe care le-am invocat și altele care s-ar mai putea aduce în sprijin nu lasă îndoială asupra faptului că, întregind decretul histrian în felul arătat, Adolf Wilhelm făcea nu numai dovada unei stăpîniri a limbii grecești din ce în ce mai rară în veacul nostru, dar și a unei familiarități cu documentele epigrafice, care-i lipsea desigur lui Pârvan și-i lipsește, mă tem, și editorului inscripțiilor din Tomis.

### 33. HALMYRIS ȘI OZOLIMNE

În seria de tipărituri ale Academiei de Științe Sociale și Politice cunoscută sub numele de *Bibliotheca Historica Romaniae*, în care s-au publicat de-a lungul anilor o seamă de lucrări de istorie veche a României, dar încă și mai multe contribuții la cunoașterea unor vremi mai noi, de la epoca feudală la cea contemporană, Petre Diaconu a făcut să apară de curînd un studiu deosebit de interesant intitulat *Les Petchénègues au Bas-Danube*<sup>1</sup>. E o lucrare de mare mîgală și de probitate științifică, întemeiată pe observațiile mai multor ani de cercetări de teren, dar și de muncă în biblioteci, care l-au condus la încheieri valabile într-o seamă de probleme nelămurite, de natură să arunce lumini asupra unei epoci obscure între toate.

<sup>10</sup> IG. XII, 3, 328 (= *Syll.*<sup>2</sup>, 921), r. 6-7.

<sup>11</sup> JHS, LXVIII, 1948, p. 47, r. 15-17.

<sup>12</sup> *Op. cit.*, p. 40.

<sup>13</sup> IG, II<sup>2</sup> 1225 (= *Syll.*<sup>3</sup>, 454), r. 16-18.

<sup>14</sup> L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 91, r. 7.

<sup>15</sup> Referința e la textul care ne interesează, citat după SEG, I, 328.

<sup>16</sup> Hellenica, XI-XII, 1960, p. 133, r. 4-6.

<sup>17</sup> IG, II<sup>2</sup> 550, r. 18.

<sup>18</sup> Michel, *Recueil*, 472, r. 20.

<sup>19</sup> Ducrey, *op. cit.*, p. 41-42.

<sup>1</sup> Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 158 p. in 16°.

În ansamblu, lucrarea îmbrățișează un veac din istoria frământată a ținuturilor de la Dobrogea-de-jos, de o parte și de cealaltă a Dunării, de pe la jumătatea secolului al X-lea pînă la sfîrșitul celui de-al XI-lea (și mai precis pînă la bătălia de la Lebounion din 29 aprilie 1091). Fără să constituie o narațiune continuă, cele 18 capitole ale cărții (care ar putea fi lesne socotite ca tot atîtea contribuții de sine stătătoare la istoria pecenegilor în perioada amintită) pun și încearcă să rezolve principalele probleme pe care le ridică prezența acestora pe teritoriul actualei Româнии — în Cîmpia munteană și Dobrogea — dar și în nord-estul Bulgariei de astăzi. Cum am mai spus-o, e vorba de cercetări de mare migală, întemeiate pe analiza stăruitoare a izvoarelor bizantine ale epocii, ca și pe cunoașterea unei vaste literaturi de specialitate, scrisă în zilele noastre într-o întregă serie de țări. O lucrare, deci, care face cinste tînărului autor și pe care numai ignoranța mă împiedică s-o examinez mai de aproape. Am citit-o însă cu mulțumire și, așa zice, cu recunoștință pentru cite lucruri m-a învățat. Și pentru a arăta fostului meu elev cu cîtă luare-aminte i-am cîntărit osteneala, îmi iau îngăduința să-i semnalez un amănunt în legătură cu care informația lui se cere completată.

La p. 121—129, în legătură cu primele lupte dintre pecenegi și cumani desfășurate pe teritoriul Dobrogi, relatate cu amănunțime în *Alexiada* Anei Comnena, Petre Diaconu e adus să-și pună, după alții, problema localizării exacte a lacului Ozolimne. Respingînd părerea mai veche a lui Venelin, care în 1847 identifica Ozolimne cu modernul lac Razelm (în antichitate Halmyris), Petre Diaconu, pe temeiuri a căror cercetare nu-și are aci locul, caută să-și convingă cititorul că descrierea scriitoarei bizantine nu se potrivește cu realitățile geografice de la Dunărea-de-jos și că, în realitate, „prin Ozolimne avem a înțelege regiunea mlăștinoasă din jurul orașului bulgar Pliska”. În aceeași ordine de idei și pentru a da argumentelor sale o tărie deosebită, e adus să observe că „în ce privește lacul Razelm, nici n-avem certitudinea că ar fi existat la acea dată (secolul al XI-lea — nota mea). Cu multă probabilitate el era încă un golf larg deschis spre mare, așa cum de altfel ni-l și înfățișează portulanele italiene”<sup>2</sup>.

Acum, în ce privește portulanele, studiate altădată cu rezultate interesante de Nicolae Grămadă, nu aci e locul să mă ocup de ele. Nu mi se pare nici necesar, de vreme ce mărturiile pe cit de incontestabile pe atît de explicite ne oferă certitudinea că un lac Halmyris a existat nu numai în vremea Anei Comnena, dar încă din antichitate, de cînd datează cele dintîi mențiuni ale lui, și chiar ale numelui, care nu-i nici el medieval. Cu multă probabilitate, îndoiala exprimată de P. Diaconu pornește de la ipoteza (admisă astăzi deopotrivă de geografi și de geologi) după care salba de lacuri dintre brațul sudic al Deltei și așa-numita Gură a Buazului, lîngă Vadu-Karaharman, s-ar fi format, la un moment anevoie de precizat, prin izolarea de larg a unei serii de golfuri înainte deschise. Cauza acestei transformări, ni se spune, ar fi de căutat în formarea de-a lungul țărmlui dobrogean, între limitele indicate, a unui cordon litoral, crescut din aluviunile Dunării. Din pricina acestuia fostele golfuri s-au prefăcut în lacuri (mai exact, în lagune) și astfel au apărut, între Histria și Deltă, Razelmul, în primul rînd, prelungit spre sud de Zmeica, Golovița și Sinoe.

<sup>2</sup> *Op. cit.*, p. 123, n. 433.

Lucrurile acestea Diaconu le știe, și la ele se gîndește atunci cînd își exprimă îndoiala dacă Razelmul a existat în secolul al XI-lea. Ceea ce probabil nu știe, și ar fi fost bine să cunoască, e faptul că de aproape două decenii data formării cordonului litoral, pe care Pârvan înclina s-o coboare *pîndă după secolul al III-lea e.n.*, a fost fixată cu destulă precizie în *secolele III—II î.e.n.*, deci în plină epocă elenistică, pe baza unui pasaj din Pliniu neluat în seamă, dar citat și comentat de mine într-un studiu din 1953<sup>3</sup>.

N-am de gînd, și nici nu mi se pare necesar, să revin astăzi asupra demonstrației încercate altădată cu răgaz. Ceea ce prefer să relev, pentru uzul fostului meu elev și al cititorilor lui medievaliști, e că un lac Halmyris e atestat începînd din primele secole ale erei noastre în literatura geografică și în inscripții, iar mai tîrziu, la unii istorici ai Bisericii<sup>4</sup>, chiar o localitate Halmyris, mai anevoie de situat, dar oricum vecină cu pînza de apă omonimă<sup>5</sup>. Ca să ne oprim exclusiv asupra problemei lacului, menționez că prima lui pomenire se întîmpină la Pliniu cel Bătrîn, IV 79, unde citim: „primum ostium Peuces... : ex eodem alueo et super Histropolim lacus gignitur LXIII pedes ambitu, *Halmyrim uocant*”. Fără îndoială, informațiile naturalistului provin dintr-un autor mai vechi, ceea ce ne lasă să presupunem că înaintea lui alți geografi sau istorici de la sfîrșitul epocii elenistice avuseseră prilejul să dea în lucrările lor descrieri ale țărmlui dobrogean<sup>6</sup>. Faptul că Halmyris nu apare la Strabon, după cum nu apare la Arrian, în *Periplul Mării Negre*, nu înseamnă că lacul n-ar fi existat, ci doar că oportunitatea de a vorbi despre el nu s-a înfățișat autorului *Geografiei*, cum nu s-a înfățișat nici Noului Xenofon. Mai importantă pentru rezolvarea problemei e împrejurarea că într-un document roman oficial, faimoasa *Hotărnicie* a consularului Laberius Maximus (guvernatorul Moesiei Inferioare în anii primului război dacic), lacul Halmyris figurează ca un punct de referință în fixarea pe teren a limitelor teritoriului rural al Histriei. *Fines Histrianorum hos esse con[stitui]* — se exprimă dregătorul imperial, a cărui înșirare de repere geografice începe vizibil dinspre nord — [*Pe*]ucem lacum Halmyridem a dom[ini]o... *Argamensium, inde iugo summo[... ad co]nfluentes riuorum Picusculi et Ga[brani]...* — cu cele ce urmează<sup>7</sup>.

În lumina unor texte atît de limpezi, îndoiala dacă lacul Halmyris va fi fost format (altfel spus : va fi fost separat de mare) în secolul al XI-lea apare fără teme. Oricum, incertitudinea invocată de Petre Diaconu împotriva identificării Razelmului cu Ozolimne nu-și mai are locul, iar discuția cu privire la localizarea „Bălții puturoase” va trebui purtată în continuare cu alte argumente<sup>8</sup>.

<sup>3</sup> SCIV IV, 1953, p. 487—512 (= *Contribuții la istoria veche a României*<sup>2</sup>, p. 32—67). Cf. și *Din istoria Dobrogei*, I (1965), p. 227 urm.

<sup>4</sup> Philost., *Hist. eccl.* (= Migne, P. G., LXV, p. 585).

<sup>5</sup> Cf. discuția la J. Weiss, *Die Dobrudscha im Allertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911, p. 55—57.

<sup>6</sup> Cf. Kiessling s. v. *Halmyris lacus*, RE VII, 2276—2278.

<sup>7</sup> Pârvan, *Histria IV* (= ARMSI, XXXVIII, 1916), p. 563; Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*<sup>2</sup>, p. 353 urm.

<sup>8</sup> Fără a intra mai adînc în cercetarea problemei, nu pot să nu-mi mărturisesc convingerea că descrierea precisă a Anei Comnena și în special mențiunea corăbiilor numeroase care ar fi navigat pe lacul socotit printre cele mai mari din lume (II, p. 104) se potrivește prea puțin cu o simplă „regiune mlăștinoasă”, ca aceea în care Diaconu ar dori să recunoască Ozolimne.

## 34. AMINTIRILE LUI JÉRÔME CARCOPINO DIN ROMA ȘI MACEDONIA

Cu Jérôme Carcopino, născut la 27 iunie 1881, stins blind la 17 martie 1970 în al 89-lea an de viață, dispăre ultimul din marii istorici ai Romei care ne-au cinstit veacul, poate cel mai prestigios prin amploarea operei și varietatea preocupărilor, dar și prin eleganța scrisului și o ascuțime a minții înaintea căreia tainele cele mai obscure ale trecutului se lămurau ca prin farmec. Darurile acestea neobișnuite Carcopino le-a exercitat cu succes egal în domeniile cele mai felurite ale antichității romane, de la critica de text la arheologie ori epigrafie, iar în ceea ce numim curent „istorie”, de la istoria literară la cea socială, trecând prin istoria politică și istoria instituțiilor, fără a nesocoti istoria religioasă, cultivată cu strălucire încă din anii tinereții, dar cu mai multă stăruință la bătrânețe, când preocupărilor legate de culte păgâne au venit să li se adauge studii felurite privitoare la istoria de început a creștinismului.

A vorbi astăzi de scrierile care i-au adus celebritatea și-i vor perpetua numele, oricâte rezerve s-au formulat sau s-ar mai putea formula împotriva unora dintre construcțiile lui mai îndrăznețe, ar fi desigur inutil. Cărți ca *L'ostracisme athénien* și *La loi d'Hiéron et les Romains* (principalele lui contribuții la istoria greacă, clasică și elenistică), teza despre *Vergiliu și originile Ostiei* (reeditată de curînd, la interval de o jumătate de veac), *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure* și *Virgile et le mystère de la IV-e élogue* (ingenioase și sugestive, chiar dacă nu pe de-a-ntregul convingătoare), contribuțiile la istoria Republicii de sfîrșit : *Autour des Gracques*, *Sylla ou la monarchie manquée*, *Histoire de la République romaine de 134 à 44 av. J.-C.* (incluzînd vasta monografie despre Caesar, completată și retipărită separat în 1965), toate aceste opere de mare ținută și de vaste orizonturi — fără a uita paradoxalele *Secrets de la correspondance de Cicéron* ori studiile de istorie religioasă : *Aspects mystiques de la Rome païenne*, *Études d'histoire chrétienne. De Pythagore aux Apôtres. Études sur la conversion dans le monde romain* — se numără, orice s-ar zice, nu numai printre realizările de seamă ale istoriografiei franceze contemporane, dar și printre operele deschizătoare de drum ale istoriografiei moderne despre Roma, în perioada imediat posterioară morții lui Mommsen.

Prielnică pînă la sfîrșit, soarta, care l-a ferit de infirmități, hărăzindu-i o bătrînețe verde, i-a permis să moară fără să-și fi întrerupt vreodată activitatea. Citeodată stringînd laolaltă studii împrăștiate, din același domeniu sau referitoare la aceeași problemă, alteori reeditînd — revăzute și completate — lucrări de întindere mai mare, precum *Cezar-ul amintit înainte*, învățatul n-a încetat pînă-n ultima clipă să contribuie la progresul disciplinei pe care a iubit-o cu pasiune și a slujit-o decenii de-a rîndul.

Alături de culegerea de note de critică textuală publicată în 1968 sub titlul *Les bonnes leçons*, ultimele scrieri ale lui Carcopino sînt două cărți de amintiri : *Souvenirs romains* și *Souvenirs de la guerre en Orient (1915—1917)*, apărute, prima, în 1968, cealaltă în 1970, la cîteva luni după moartea autorului. Oricît ar părea de surprinzător la prima vedere, istoria Romei și chiar istoria Greciei nu-s cu totul absente din aceste pagini memorialistice, în care autorul s-a lăsat ispitit să evoce două perioade

distincte ale lungii sale vieți : anii de ucenicie în Italia, ca membru al Școlii franceze de la Palazzo Farnese, și anii petrecuți sub drapel, în cursul primului război mondial, ca ofițer în corpul expediționar al generalului Sarrail. Ultima lucrare interesează, firește, în mai mare măsură pe specialiștii istoriei contemporane și pe ai istoriei militare, care vor găsi în paginile ei informații prețioase și observații pertinente cu privire la operațiile întreprinse de aliați pe frontul de răsărit înainte de ofensiva mareșalului Franchet d'Espérey (pe lângă unele portrete vigurose creionate ale comandanților sub ordinele cărora și-a îndeplinit îndatoririle de șef al serviciului de informații — ceea ce se numea atunci și se mai numește poate și astăzi în Franța „le II-e Bureau”). În legătură cu această îndeletnicire, Carcopino se amuză să povestească, la paginile 202—205, în ce fel cu douăzeci de ani mai târziu, director fiind al Școlii franceze din Roma, avea să afle din întâmplare că adversarul a cărui abilitate se silise s-o întrecă în 1917, șeful serviciului de informații al armatelor germano-bulgare operind pe același front, era arheologul de mare faimă Ludwig Curtius, multă vreme director al Institutului german din Via Sardegna, ale cărui strălucite conferințe și a cărui seducătoare personalitate sînt încă vii în amintirea mea și a colegilor de prin anii 1931—1933 la „Academia” română din Valle Giulia.

Alte mărturisiri din volum privesc săpăturile de la Elaious începute în 1914 de cîțiva arheologi în straie militare, sub conducerea lui Oharnard, „veteran” al Școlii franceze din Atena (p. 48—49), altele întîlnirea autorului cu directorul și elevii liceului român din Bitolia (p. 176—77), altele, în sfîrșit, zelul dovedit în serviciul comandat de Carcopino de pe atunci tînărul Alexandre Eck, mai târziu profesor de istorie rusă la Universitatea din Bruxelles, pe care unii din noi au avut prilejul să-l asculte în anii celui de-al doilea război mondial la București, la Universitate și la Institutul de istorie universală, unde—pentru a acoperi poate activități mai puțin științifice și mai puțin știute — preda un curs de instituții medievale rusești, conducînd și un seminar de istorie comparată.

Cel de-al doilea volum de amintiri al lui Carcopino (în ordine cronologică primul) interesează în mult mai mare măsură știința anticității, pe de-o parte prin preciziile pe care ni le oferă despre primele activități cărturărești ale autorului, pe de alta prin amănunțele și caracterizările de care-i sînt pline paginile cu privire la maestrii și la tovarășii de generație ai viitorului istoric al lui Caesar, în Roma primului deceniu al veacului nostru : de la Wolfgang Helbig și monseniorul Duchesne pînă la Eugène Albertini și Albert Grenier. Ansamblul e de cel mai viu interes și de o lectură plăcută. Fără să se caracterizeze prin simplitatea cuceritoare a amintirilor lui Pierre de Nolhac, predecesorul său la Palazzo Farnese și la Academia Franceză (scrisul lui Carcopino e mai căutat și, în ciuda dorinței de a apărea firesc, mai pompos și mai academic), fără căldura documentului psihologic de o rară sensibilitate care sînt scrisorile lui Romain Rolland (alt farnesian ilustru de la începutul veacului) către Malwida von Meysenbug sau contesa Lovatelli, volumul pe care-l semnalez prezintă un interes indiscutabil și, pentru cine a cunoscut personal pe autor sau vreuna din personalitățile evocate în paginile lui, un farmec care-i asigură un loc invidiabil în bogata literatură memorialistică emanînd de la literați și cărturari prezenți în viața spirituală a Romei de un veac încoace și care pentru francezi începe — dacă nu chiar cu *Mémoires*



*d'Outre-Tombe* ale lui Chateaubriand — cu *Amintirile din Italia* ale tină-  
rului Renan, în drum spre Biblioteca Vaticană.

Dintre destăinuirile lui Carcopino privind primele-i cercetări și publicații întreprinse în anii „romani”, nu mi se pare lipsit de interes să rețin incidentul care — încă de la apariția primului său articol în *Mélanges de l'École Française de Rome* — avea să-l opună lui M. I. Rostovtzev, în măsura în care oglindește deopotrivă dirzenia tinărilor debutanți și perfectă probitate a învățatului de pe atunci celebru. „Ma première contribution aux *Mélanges* — citim la p. 74 urm. — dûment revêtue du silence *imprimatur* du directeur, parut dans le premier fascicule de 1905. J'y avais tâché de démontrer, contrairement à l'opinion courante, que les sociétés fermières de publicains formées à Rome par les richards de l'ordre équestre n'avaient pas eu accès aux adjudications des dîmes céréalières prélevées sur la Sicile : celles-ci étaient réservées aux soumissionnaires de l'île, sans distinction d'origine, conformément à la législation introduite à Syracuse antérieurement à la conquête et calquée sur le modèle hellénistique de la fiscalité alexandrine. Avec les illusions de la jeunesse, je comptais sur le choc psychologique produit, dans les milieux savants, par ma découverte. Hélas ! au lieu de l'applaudissement espéré, je reçus de la férule de Michel Rostovtzeff un coup si rude que je m'en serais difficilement relevé si je l'avais mérité... Rostovtzeff s'était référé à mes pages de 1905, mais pour les marquer au fer rouge. Il était excusable de les avoir lues trop vite et de ne point avoir pris de gants pour malmener l'obscur débutant que j'étais alors. Il s'était figuré que je n'avais fait que reproduire la doctrine que... Zielinski avait exposée dans le *Philologus* et suivant laquelle le transfert en 75 av. J.-C., à Rome et sous l'autorité des censeurs, de la mise aux enchères des dîmes du vin, de l'huile, des fruits et des légumes, avait eu pour résultat de freiner la concurrence que les adjudicataires siciliens opposaient dans leur île aux sociétés fermières des chevaliers romains ; et il avait ajouté tout de go que je m'étais approprié l'opinion de mon devancier sans la citer : *nicht zitiert*. Je reçus ce double reproche comme une paire de soufflets et le rouge me montait au visage quand je songeais avec honte et colère que, par la diffusion de l'*Encyclopédie allemande*, je serais voué au mépris universel, comme le plagiaire qui avait aggravé sa fraude en essayant de la dissimuler... Contre le tort qui m'était causé, je protestai, dans une lettre véhémement, auprès de Wilhelm Kroll, qui dirigeait l'*Encyclopädie* ; et je réclamai de lui une rectification. Il commença par alléguer qu'il n'était pas d'usage „à l'*Encyclopädie*” d'accueillir des rectifications. Je repliquai que la raison ne valait rien puisque l'*Encyclopädie* insérait des jugements calomnieux. Kroll, honnête homme, saisit Rostovtzeff de cette affaire épineuse ; celui-ci, honnête homme lui aussi, comme les vrais savants, convint qu'il s'était trompé et tint à corriger sa méprise. C'est pourquoi aujourd'hui chacun peut lire, au frontispice du tome VII, une note avouant que ma thèse infirmait celle de Zielinski, au lieu de la copier. A ce premier et rugueux contact avec Rostovtzeff, je gagnai de m'être fait l'ami qui ne devait plus cesser de me prodiguer ses encouragements avec une cordialité dont je conserverai jusqu'à la fin le souvenir”.

Tot atît de interesante, dar de un alt caracter, sînt revelațiile despre împrejurările în care tînărul învățat, în cursul unei misiuni temporare în Tunisia, avea să aibă bucuria de a descoperi, ajutat de un lucrător arab, importantul document epigrafic referitor la colonatul african îndeobște cunoscut ca „inscripția de la Ain-el-Djemala”. Pe punctul de a părăsi Africa pentru a se întoarce la Roma, după o serie de periegeze fără rezultate notabile, Carcopino află de existența unei pietre scrise cufundate în albia unui rîu și pornește s-o cerceteze. „J'étais passé près de lui à deux reprises lors de mon excursion à Dougga, mais à l'aller, quand j'étais arrivé à sa hauteur, j'avais les yeux fixés sur les murs de Teboursenk qui s'estompaient dans le lointain; et au retour, j'étais trop fatigué pour prêter beaucoup d'attention au paysage. De ma route, au point où elle longeait l'oued Khalled, je n'avais remarqué que les taches colorées des lauriers-roses qui fleurissaient les bords fortement encaissés de la rivière. Cette fois, descendu sur la grève, je regardais avidement l'oued Khalled sans rien distinguer du *mektoub* qui m'avait été promis. „Il faut entrer dans l'eau”, prononca le cheikh avec gravité. Au pied de sa rive abrupte et ravinée, un filet d'eau coulait, rapide, à quelques centimètres au-dessus du sol. Quelle ne fut pas mon émotion lorsque je vis, émergeant du fond vaseux où la pierre s'était enlisée de travers, le haut d'un cube de pierre dont les quatre faces étaient gravées de petites lettres latines immédiatement lisibles! Et quelle ne fut pas ma joie, quand j'eus déchiffré une ligne sur un côté, deux et trois lignes sur les trois autres côtés, de reconnaître tous les éléments d'un texte relatif à la mise en culture, par ordre de l'empereur, des terres en friche ou depuis dix ans abandonnées! Le cheik d'Ain Tounga aura été un bienfaiteur de ma carrière; car je venais de recevoir de lui le plus beau des cadeaux qui m'aient été offerts. Lorsque le lendemain l'équipe de mes derniers ouvriers eu ramené en *araba* le gros bloc enfin sorti de l'oued Khalled, devant la maison, cantonnière d'Ain Tounga, et qu'enfin j'eus réussi à lire tout le texte que portaient les quatre faces, je m'aperçus que la réalité était plus belle que mes rêves: le document que, d'après le nom du douar le plus proche, on appelle l'inscription d'Ain-el-Djemala complétait la réédition, sous Septime Sévère, de la partie principale de ce texte historique, réédition qu'en 1893 avait publiée le docteur Carton. Une fois entièrement rétabli, le texte élucidait plusieurs des problèmes qu'avaient posés à Cagnat, Fustel et Mommsen l'inscription de Souk el Kmis, et à Edouard Ouq et Adolf Schulten celle d'Henhir Mettich. Ajourud'hui l'inscription d'Ain-el-Djemala, avec la plupart de mes restitutions, est entrée, non seulement dans le tome VIII du *Corpus*, mais dans les recueils de Droit romain” (p. 125—126).

Alte date inedite privitoare la activitatea autorului de-a lungul anilor petrecuți în Italia ar merita să ne rețină atenția, dacă spațiul nu ne-ar fi măsurat. Din numărul lor, menționez informațiile despre explorările și descoperirile din preajma gurii Tibrului, a căror sinteză se citește acum în teza-i celebră *Virgile et les origines d'Ostie*; tot așa, paginile de caldă recunoștință și admirație pentru monseniorul Duchesne, multă vreme director al Școlii franceze din Roma, a cărui nobilă figură a rămas neștearsă în amintirea tuturor celor ce l-au cunoscut. Pentru astfel de

destăinuiri și judecăți, care îngăduie priviri asupra cutelor tainice ale sufletului și înlesnesc judecarea echitabilă a omului și a învățatului, *Amintirile* lui Jérôme Carcopino din Italia și Macedonia vor rămâne mărturie de preț la îndemina celor ce vor să reconstituie împrejurările în care s-a format și afirmat personalitatea dascălului celui mai prestigios al generației mele, fără îndoială unul din reprezentanții cei mai înzestrați și străluciți ai istoriografiei despre Roma din prima jumătate a veacului al XX-lea.

## NOTES DE LECTURE \*

(RÉSUMÉ)

31. — *Un mot sur la date du 'Strategikon' de Maurice.* La récente édition critique du *Strategikon* de Maurice, procurée par Haralamb Mihăescu (Bucarest, Éditions de l'Académie, 1970), remet en cause la date de ce traité d'art militaire attribué par la plupart des critiques à un auteur très peu connu, dont le *floruit* est l'objet de discussions qui durent depuis un siècle. Les arguments philologiques qu'on a depuis toujours invoqués n'ayant pas conduit à des conclusions unanimement acceptées, on se demande s'il n'y a pas lieu de chercher, ne serait-ce qu'un *terminus post quem*, dans la mention par l'auteur du traité — et cela à deux reprises —, d'un certain type d'étriers dont la diffusion dans l'Europe médiévale peut être suivie de manière assez précise grâce aux découvertes archéologiques qui jalonnent la route de certains peuples migrants depuis la Chine jusqu'en Pannonie et en Europe du Sud-Est. Sans être absolument sûrs, les repères chronologiques qu'elles fournissent permettent d'attribuer au *Strategikon* une date quelque peu différente de celle traditionnellement admise : fin du VII<sup>e</sup> ou plutôt VIII<sup>e</sup> siècle au lieu du VI<sup>e</sup> ou premières décennies du VII<sup>e</sup> siècle, date retenue par le dernier éditeur.

32. — *Un document et trois interprètes.* Un décret fragmentaire d'Istros publié en 1916 par Vasile Pârvan (*Histria IV*, p. 540, n° 2), réédité et restitué quelques années plus tard par Adolf Wilhelm (SEG I 328), a fait depuis l'objet d'un nouvel examen de la part de Iorgu Stoian (SCIV, IV, 1953, p. 681—704), qui, en contestant le bien-fondé des restitutions de Wilhelm et en s'en tenant aux leçons de Pârvan (lequel, aux lignes 5—6 du texte, croyait reconnaître une allusion à des πολιτικὰ περιστάσεις), soutient qu'effectivement le document en question nous a conservé l'écho de certains troubles sociaux au cours desquels une partie du corps civique aurait été chassée de la ville par la faction rivale. Cette interprétation, fondée sur la traduction arbitraire du participe aoriste ἀπαχθέντων, a été contestée en 1967 par celui qui signe ces lignes dans ses *Contribuții la istoria veche a României* <sup>2</sup>, p. 66, n. 113, où il fait observer,

\* Les séries précédentes des *Notes de lecture* ont paru dans « Studii clasice », VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190.

d'une part, qu'en bon grec ἀπάγεσθαι ne signifie pas « exiler », mais bien (au moyen) « emmener, emporter », et (au passif) « être conduit au loin, ravi, assujetti »; d'autre part, que dans de nombreux textes hellénistiques ἀπαχθέντων est employé pour parler d'hommes saisis par des ennemis ou des brigands et, de ce fait, réduits à l'esclavage. C'est ce qu'avait parfaitement vu Wilhelm, dont les restitutions se fondaient précisément sur de tels textes parallèles, c'est ce que vient de montrer une fois de plus Pierre Ducrey, dans sa thèse sur *Le traitement des prisonniers de guerre en Grèce ancienne*, où cet emploi d'ἀπάγω est étudié soigneusement à partir d'exemples aussi nombreux que pertinents.

33. — *Halmyris et Ozolimmè*. En s'attachant, dans un travail récent sur *Les Petcehnègues au Bas-Danube* (Bucarest, 1970), à réfuter l'opinion de ceux qui, dans *L'Alexiade* (II, p. 104), avaient identifié l'étendue d'eau désigné par Anne Comnène comme *Ozolimmè* avec le lac Halmyris (aujourd'hui Razelm, au nord de la Dobroudja), l'auteur, Petre Diaconu, croit pouvoir invoquer, parmi d'autres arguments contre cette localisation, l'incertitude où nous serions quant à l'existence dans l'antiquité d'un lac Halmyris (p. 123, n. 433). Contre cette erreur manifeste, on rappelle que le cordon litoral qui, en fermant toute une série de golfes au sud du Delta eu Danube, a donné naissance aux lacs appelés de nos jours Razelm, Zmeica, Golovița et Sinoé, était formé dès l'époque hellénistique, comme il résulte d'un passage de Polybe (IV 45) cité et commenté dans *Contribuții la istoria veche*<sup>2</sup>, p. 32—67; en outre, que le lac même de Halmyris est cité sous ce nom par Pline (*n.h.* IV 79), avant de figurer — aux premières années du II<sup>e</sup> siècle — comme un point de repère topographique dans le document connu sous le nom d'Ὀροθεσία Λαβερίου Μαξίμου ὑπατικοῦ (SEG I 329 = *Contribuții*<sup>2</sup>, p. 353, l. 3).

34. — *Les souvenirs de Jérôme Carcopino sur Rome et la Macédoine*. Dans les deux derniers écrits de Jérôme Carcopino, — *Souvenirs romains* et *Souvenirs de la guerre en Orient*, parus respectivement en 1968 et 1970, — on relève pour les commenter un certain nombre de passages faits soit pour éclairer la personnalité de l'auteur, soit pour fournir des renseignements sur son activité comme pensionnaire de l'École Française de Rome, tantôt en Italie et tantôt en Tunisie. Ces derniers travaux ont culminé par la découverte et la publication en 1906 de l'inscription d'Ain-el-Djemala, d'un intérêt capital pour l'étude du colonat africain; des explorations à l'embouchure du Tibre et dans la région de Pratica devaient lui fournir les thèses principales de son *magnum opus*: *Virgile et les origines d'Ostie*.